

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Красимир Станчев от Трети Римски университет
за дисертацията на Мария К. Антонова-Вапцарова
**КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ. ПОУЧИТЕЛНИ СЛОВА.
ЖАНРОВИ И СТИЛИСТИЧНИ РАКУРСИ**

**представена за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по ВО 2.
Хуманитарни науки, професионално направление 2.1. Филология (Българска
литература. Старобългарска литература)**

Предоставеният ми за рецензиране труд обхваща 354 стр. собствено дисертация и 131 стр. приложение, общо 485 стр. Собствено дисертационният труд се състои от Увод (стр. 5-13) и три много неравномерни по обем глави, първите две от които (стр. 14-65), взети заедно, на практика имат характер на въведение към самото изследване.

Параграф 1 от **Увода** представлява един бегъл преглед на изворите за живота и дейността на Климент Охридски, който не отразява в нужната степен критическия анализ на основните от тях, но може би и не е нужен за целите на изследването. Съвсем краткият § 2 отразява резултатите от научната командировка на дисертантката в Русия; в него с основание е посочено, че някои от сигнатурите на ръкописите, съдържащи преписи на Климентови слова и посочени в т. I на Събраните му съчинения (1970) се нуждаят от актуализиране. Най-същественят момент в Увода е § 3: „Обект, цели и методология на изследването“ (с. 9-13). В него, наред с надписаните Климентови поучителни слова, се посочва и една серия от 9 поучения, „определяни от мнозинството учени като Климентови заради сходни структурно-композиционни и тематични белези“ (с. 9). Понеже в случая позоваването е на моята част от книгата на Станчев и Попов от 1988, си позволявам да отбележа, че един от приложените критерии в случая не е тематичният, а стилистичният, и че от посочените 9 слова във въпросната книга (с. 60-65) шест наистина са определени като почти сигурно или много възможно Климентови (3+3), но авторството на други 3 е поставено под въпрос.

Глава I е онасловена „Културен контекст на времето на творчество на Климент Охридски“ (стр. 14-47). В нея се разглеждат няколко проблема.

§ 1, „Средновековие и авторство“ (стр. 14-15) – проблемът, вече бегло засегнат в увода във връзка с понятието „авторски стил“ (стр. 10), и тук не се разисква по същество, не се изяснява добре в какъв смисъл създателят на средновековни текстове не е „автор“. Твърдението на дисертантката в този смисъл се основава на едно изказване (както ми се струва, цитирано не пряко, а чрез тезисите на една лекция на G. McKenzie върху литературните жанрове през развитото Средновековие, естествено на Запад) на C. S. Lewis в последната му книга, която малко заблуждаващо е озаглавена „The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature“ (1964), а всъщност е посветена преди всичко на Птолемеевата система и на основаните на нея средновековни космологически представи. От това цитиране, в което според мен думата „ръкописи“ е употребена неточно от самия автор и се имат предвид по-скоро „текстове“, дисертантката стига до собственото си твърдение, че „представлява интерес да се направи опит за възстановяване на ръкописите, до които Климент Охридски е имал достъп и съответно е ползвал в поучителните си слова, или ако не става дума за ръкописи, то поне какви примери и идеи е срещал от гледна точка на образованието и реториката“ (с. 14). Отбелязвайки с основание, че изворовият материал по тези въпроси е оскъден, дисертантката пише, че „престоят му в Моравия и евентуалното влияние, което може да е изпитал там, са важни, а са значително по-слабо проучени, отколкото

доминиращото и очевидно влияние на византийски автори [...]“ (пак там). Спирам се по-подробно на тези формулировки в началото на глава I, защото очевидно те са определили методологическия подход на дисертантката в труда ѝ: опитът, безусловно необходим, „да се направи реторически (приемам използваната от нея форма, но аз си служа с дублета „риторически“, КС) анализ и на словата на Климент Охридски“ (с. 15). Методологическата база за този анализ се търси преди всичко в античната реторика и, донякъде (но недостатъчно задълбочено), в нейната интерпретация във византийската и латинска средновековна педагогическа и риторическа традиция. Това обуславя и съдържанието на следващите параграфи на глава I, на които тук ще се спра накратко, защото са важни за по-нататъшния развой на изследването.

§ 2 е посветен на „Реторика и образование във Византийската империя“ (стр. 15-25). Въведението в този параграф е изградено от цитати и позовавания на различни изследователи, не винаги съгласни помежду си, като не се стига до една достатъчно ясна картина на проблема. След това, в § 2.1 дисертантката се спира по-конкретно на „Реторика и образование през IX век във Византия“, стараяйки се да изгради една картина, доста мозаечна, от твърденията на различни византинисти, сред които до известна степен са привилегирвани тези на Paul Lemerle († 1989), цитиран по английското издание на книгата му („Le premier humanisme byzantin“) от 2017 г., без да се спомене, че оригиналът датира от 1971 г., което обяснява защо някои от твърденията на видния френски историк днес, половин век по-късно, си заслужава да бъдат подложени на критическо препрочитане. Параграф 2.2. е посветен на „Реторически похвати в светската и християнската реторика във Византия“. Приведени са някои интересни примери, но картината отново е мозаечна и не дава ясна представа с какво тези похвати са могли да повлияят върху Климент Охридски. Освен това, не намирам за уместно противопоставянето „светска–християнска“: в Европейското Средновековие и светската култура е християнска, очевидно в случая се има предвид опозицията „светска – църковна“. Без пряка връзка с общото заглавие на § 2 е неговият трети дял, онасловен „Естетика на Средновековието във Византия“, в който на страница и половина се прави опит да се обоснове мисълта, че „е оправдано да се търсят въздействия върху поучителните слова на Климент Охридски от естетическите норми на Отците на църквата“ (с. 25). Бих казал, че не само е оправдано, но е задължително анализът да се базира върху тези норми, а не само да се търсят въздействия.

§ 3 на глава I, посветен на реториката и образованието в средновековна Западна Европа, е разработен като паралел и донякъде контрапункт на предходия, като подразделът за естетиката е още по-конспективен, отколкото този за византийската. Повече внимание е отделено на Блажени Августин и на папа Григорий I Велики, но и тук не става ясно с какво техните възгледи и реторическа практика биха могли да повлияят върху творчеството на Климент Охридски.

Във връзка с параграфи 2 и 3 на I глава бих искал да отбележа, че дисертантката доста безкритично си служи със словосъчетания като „Първи византийски хуманизъм“, „Македонски ренесанс“, „КаролинГски [а не „Каролински“!] ренесанс“ и пр., използвани от учени с безспорен авторитет като изследователи, което обаче не прави безспорна употребяваната от тях терминология, която не рядко има метафоричен характер.

§ I.4., „Реторика и образование в Моравия“ в по-голямата си част следва книгата на Магдалена Бети „Sancta Ecclesia Marabensis“, без за темата на дисертацията да е необходимо всичко това, което се преразказва. А хипотезата, изказана в края на параграфа, че част от словата на Климент Охридски може би са писани „или преди отиването му в Моравия или по време на престоя му там“ (с. 39), не се основава на нищо, тя е чисто умозрително допускане, което е преповторено в изводите на

дисертацията (с. 299) като едва ли не доказано, поради което си позволявам да цитирам въпросния пасаж, за да се види липсата на доказателственост в него:

„Понеже проповедта е централна част от богослужението и без нея не би имало пълнокръвна литургия [?!? – проповедта няма нищо общо с „пълнокръвие“ на литургията в терминологични смисъл на думата! КС], то намираме за уместно, че е имало хомилияр в състава на преведените и написани от Кирил и Методий и учениците им книги, донесени в Моравия и Панония. За това говори и фактът, че през IX век са въведени строги правила кой може да проповядва – това са само специално определени лица. Следователно за масовото богослужение е имало голяма нужда от хомиляри, които да бъдат използвани и от служителите без тези права. [?!? – как ще ги използват, ако нямат право да проповядват? КС] Това потвърждава и хипотезите, че най-вече общите слова на Климент са писани преди заминаването за мисията в Моравия или по време на престоя му там“ (с. 299; така и не се разбира с какво така противоречиво приведенят „факт“ потвърждава въпросните хипотези! КС).

Няма да се спирам специално на § I.5, „Реторика и образование в Ранносредновековна България“, тъй като въпросите, които бих задал на дисертантката, биха отнели много място. Искам само да отбележа както определена наивност в подхода към темата (и известна небрежност в изразяването), така и практическата ненужност на екскурсите в областта на реториката и образованието в ранносредновековна Европа, които очевидно с нищо не са допринесли за доизясняване и уплътняване на добре известната картина.

Глава II носи многообещаващото заглавие „Средновековие – жанр и стил на поучителното слово в контекста на християнската проповедническа практика“ (с. 48-65), което обаче няма достатъчно пълно покритие в самото изложение. Пропускайки някои доста наивни твърдения в началото ѝ, не мога да не обърна внимание на крайно нелогично звучащия за мен „кратък модел на историята на развитието на средновековните жанрове“ на с. 51, цитиран по дисертацията на Г. Петков от 2009: „реторическа традиция → християнство → Средновековие (= нови жанрове)“?!? Уместно цитирайки твърдението на Г. Петрински (което, разбира се, не е плод на негово откритие), че „средните векове са запазили реторическата традиция на класическите времена и са я адаптирали за собствените си нужди“ (с. 52, подчертаването е мое, КС), дисертантката, без да се спира на въпроса в какво се състои тази адаптация (не го прави достатъчно ясно и на други места, където засяга този въпрос), декларира следното: „намираме за уместно да се използва за интерпретативен ключ за поучителните слова на Климент Охридски античната реторика“ (пак там; с други думи мисълта е повторена в заключението на главата на с. 65).

§ II.2. е посветен на термините проповед, (х)омилия, слово, беседа и поучение „като жанрови номинации“, приведени са българските (средновековни и модерни) съответствия на ред гръцки термини, показано е добро боравене с лексиката, но липсва ясно изведена концептуална мисъл. Направените „изводи за поучителните слова на Климент Охридски и техния жанров контекст“ не се отличават с оригиналност: общият извод е, че те отговарят на определението за проповед – нещо, което бих казал, че е ясно от самата им функция в ръкописите, където намираме техните преписи, и е доловимо от формата и съдържанието им още при пръв прочит, без ненужни екскурси в историята на реториката. Интересно, но не даващо никакво ново осветление върху словата на Климент Охридски, е и формулирането на типологията им в съответствие с латинската терминология от IX в (заключителната част на главата, с. 65).

Като цяло, първите две глави, които представят мотивировката на изследването и неговата методологическа обосновка, показват обилно натрупване на библиографска информация (в която обаче е много слабо присъствието на руските и изобщо на славяноезичните изследвания за сметка на англоезичните),

от която са почерпени широк спектър от знания, които обаче не са успешно приложени в дълбочина, не е постигнат един методологически синтез напълно подходящ за прилагане към изследвания материал.

Глава III, „Климент Охридски като творец на поучителни слова“, е най-обемната в дисертацията (стр. 66-272), тъй като е посветена именно на анализа на Климентовите поучителни слова от гледна точка на правилата на античната риторика (като адаптирането ѝ към нуждите на Средновековието на практика е игнорирано). Тук отново присъства една въвеждаща част (§§ 1-3, стр. 67-92), която е малко поцеленасочена от разгледаните вече две глави и по мое мнение би била напълно достатъчна като въведение към анализа, след уточняване на отделни методологически постановки и термини (в частност не се прави ясна разлика между риториката като система от правила и риторическата продукция, което на моменти довежда до двусмислици). Тук дисертантката обяснява, че „теоретичната основа, на която стъпва анализът, за да сме максимално близо до евентуалните ранносредновековни източници, от които може да е черпил Климент Охридски, е *Прогимназма* на Афтоний Софиста, която се смята за най-влиятелна от всички други прогимназми и е най-популярната през IX век, а и през другите векове (Russell: 2016). Там, където *Прогимназма* не е достатъчна за обяснение, ще се ползва трудът на Аристотел Реторика“ (с. 69). Не съм убеден, че трудът на Афтоний Антиохийски *Προϋμνάσματα* може да бъде теоретична основа на един анализ, правен в наше време (по-скоро е хипотетичната теоретична база, с която се сравнява риторичната техника на Климент Охридски), както и не съм убеден, че на български *προϋμνάσματα*, мн.ч. на съществителното от среден род *προϋμνάσμα*, може да се третира като съществително от женски род в ед. число. И не мога да се въздържа да не цитирам финала на § 1.2. от тази глава на дисертацията:

„Преди началото на анализа ще отбележим отново, че поради липсата на запазени от IX век в България помагала и упражнения по риторика не може със сигурност да се каже чии съвети и учебник по риторика евентуално са следвали Кирил, Методий или някой от техните ученици, защото, както стана ясно, риторическата традиция е изключително флуидна.“ (с. 71)

Абстрахирайки се от наивното звучене на целия израз, бих задал на дисертантката следния въпрос: защо би било нужно да има „запазени от IX век в България помагала и упражнения по риторика“, за да се разсъждава върху ръководствата, евентуално изучавани и използваните от двамата византийски мисионери от Солун, получили очевидно много добро гръкоезично образование далеч преди да се заемат със създаването на славянска азбука? Независимо от това къде точно е учил Константин-Кирил (на въпроса дисертантката се спира в гл. I), безусловно ясно е, че той още на юношески години е изучавал Тривиума на седемте „свободни“ изкуства, който включва риторика, диалектика (= изкуство на спора) и граматика.

Така или иначе, избрани *Προϋμνάσματα* на Афтоний за критерий при риторическия анализ, в § 1.3. са очертани „стъпките на риторическото изследване“, след което идват едни „предварителни уговорки за риторическия анализ“ (§ 1.4., стр. 72-75), които на практика се свеждат до възпроизвеждане на предлаганите от различни автори модели за риторическата структура на „Послание към Галатяните“ на ап. Павел.

§ 2 на глава III е омасловен „Терминологичен апарат на риторическото изследване“ (стр. 76-79. Казаното в първата му част, на стр. 77-78, ме кара да се запитам "Тогава кому е нужно всичко това?", т.е. какъв е смисълът от прилагането на критериите на античната риторика към текстовете на Климент Охридски, след като те не са напълно приложими дори и за Йоан Златоуст, който работи в края на Античността?! Обяснението, че „колкото и да е далечна заемката при Климент, в основата си пак си остава античната риторика и си заслужава търсенето ѝ“ не ми звучи много убедително. Както не ми звучат убедително §§ 2.1.2 – 2.1.6, посветени на „петте

канона на реториката“, т.е на петте *фази* при съставянето на едно ораторско слово, които впрочем не са „дадени за първи път от Цицерон в *De Inventione*“ (стр. 80), а са формулирани за пръв път на латински – на базата на постулатите на Аристотел в неговата *Риторика* – в анонимния трактат *Rhetorica ad Herennium* (90-те години на I в. пр. Хр.), понякога приписван на Цицерон. Това, което не ме убеждава в тях, е прилагането на *правилата/схемите за създаване и изпълнение* на едно добро ораторско слово като *критерии за неговия анализ*: неслучайно дисертантката се отказва да следва последните две правила или схеми. Освен това не ме убеждава обединяването в един пункт на *Inventio* и *Elocutio*, т.е. на първата и третата от фазите, описани от латинските ретори. И, за да завърша с въстъпителните параграфи към същинския анализ, трябва да спомена, че в § 3 са посочени поучителните слова на Климент Охридски, 10 на брой (между сигурни и много вероятни), избрани за анализа. Няма да оспорвам избора и подредбата им, макар че имам някои възражения, бих искал само да запитам какво иска да каже дисертантката, когато пише, че „*Поучение за неделя* беше избрано заради подчертаното му използване на риторически похвати“ (стр. 91)? А какво се анализира в другите, ако няма използване на риторически похвати? И изобщо може ли да има ораторско произведение без употреба на риторически похвати, пък били те и ограничени количествено и с ниско качество?

С анализа на въпросното *Поучение за неделя* (стр. 92-112) започва истинската аналитична част на дисертацията, която е и същинският приносен дял в нея. Но започват и противоречията с предварително формулираната система на анализ: на стр. 80 се казва, че СЛЕД анализа на словото ще се определя жанрът му, а на стр. 92 анализът започва именно с посочване на жанра, т.е. методът вместо аналитичен става дедуктивен! На стр. 94 се говори за „реторизирана структура“ когато всъщност става дума за риторически период, изграден на базата на паралелизма; от стр. 98 нататък терминът „структура“ също се употребява, според мен неточно, за означаване на определен структурно-композиционен елемент в словото; на стр. 107 намирам неуместна употреба на термина „стилистични похвати“. На стр. 110-112, където отново, вече по-разгърнато и наистина като следствие от анализа, се говори за жанра на творбата, намирам недобре формулирана фраза, препредаваща буквално античните постановки за словото, че „Климент Охридски предимно използва словото, за да съвещава и много малко съди, [...]“; не е ясна и фразата „от гледна точка на частите на ума той е повече в логичната част, като присъстват елементи и на страст и желателност“ (стр. 110), която изглежда има опосредствана връзка с теорията за аргументацията и за емоционалното въздействие/убеждение в ораторската творба. Финалната фраза на анализа на това слово: „На база на това може да заключим, че словото е предимно в съвещателния жанр, но включва в себе си и елементи и от тържествения и още по малко от съдебния жанр“ (стр. 112), освен че е неумело конструирана, разкрива две основни слабости на анализа и в някакъв смисъл на цялата работа:

- 1/ недоизбистрянето на терминологията в съответствие със средновековните модификации на трите основни жанра ораторска реч, формулирани през Античността;
- 2/ недостигане до някакви по-съществени изводи за характера на поучителните слова на Климент Охридски, за тяхната риторическа структура и жанрова специфика.

По липса на място тук няма да се спирам поотделно на анализите на следващите 9 слова, тъй като заключенията ми за всички тях са сходни с тези за *Поучение за неделя*. Не мога, разбира се, да не отбележа вложения в тези анализи труд от страна на дисертантката, която на стр. 245-272 прави едно „**Обобщение за поучителните слова на Климент Охридски през призмата на направения риторически анализ**“. В него в същия ред, в който са анализирани при отделните слова, са обобщени особеностите на подхода на Климент Охридски:

- *Inventio* – не съм напълно убеден, че терминът е най сполучливо да се превежда с „откриване на материала“; εὑρησις според класическата риторика е началната процедура, при която ораторът трябва да намери, да установи възможните средства за убеждение, които биха му позволили най-добре да наложи своите тези; това е подготвителна процедура, за която не съм убеден че ораторът, особено средновековният, трябва да уведоми слушателите си: от това произтича и основателно отбелязаната липса на „същински спорни пунктове в словата му (controversia)“ (с. 245), тъй като средновековният проповедник (а мисля, че с дисертантката сме на едно мнение, че Климентовите слова са именно проповеди) не е полемист, Климент Охридски не е нито Черноризец Храбър, нито Презвитер Козма, неговата цел не е да защити една от позициите в полемиката, а – както отбелязва и дисертантката – да напътства и поучава, евентуално разяснявайки обекта на словото си (празник, памет на светец, подготовка за църковно тайнство);

- *Elocutio* – в дисертацията, както при отделните анализи, така и при обобщението, анализът на езиково-стилистичните средства (λέξις) по не съвсем ясна за мен причина е обединен с разсъжденията за *Inventio* или идва веднага след него, което не е обичайният ред при класическата риторика, в която преди това идва *Dispositio* (τάξις), т.е. организацията, аз бих казал „композицията“, на материала; ако се спазва класическият ред би било по-логично именно след представянето на композицията на творбата да се говори за риторичните похвати и езиково-стилистичните средства, характеризиращи отделните композиционни единици, които в никакъв случай не са унифицирани в това отношение – самата дисертантката отбелязва, че „във всяко слово Климент Охридски спазва правилото да сменя стила в различните части“ (стр. 249), но не анализира стилового съотношение между отделните части. Така или иначе, анализът на употребяваните от Климент Охридски езиково-стилистични средства е може би най-силната част на дисертацията, в която кандидатката показва добра ориентираност в похватите на античната риторика.

След обобщенията по тези три пункта (de facto два, защото, както казах, първият и вторият са обединени) идват тези за жанра, въведени с недотам прецизното подзаглавие „Жанр според античните литературни родове – GENUS“ (с. 251). Казвам „недотам прецизно“, защото дисертантката се е поддала на една обща грешка на Новото време да говори за „антични литературни родове“: Античността няма единна представа за литература и оттам единна система на литературни родове и жанрове, още от времето на Аристотел жанровата класификация е една за поезията (т.е. за произведенията, писани в стихове) и друга за риториката – два дяла на словесното изкуство, на които Аристотел посвещава отделни съчинения, а на прозата изобщо не се гледа като на изкуство, достойно за описване и класифициране. Уточнено това, напълно съм съгласен с дисертантката, че „жанровата хибридность е характерна за словата на Климент Охридски“ (с. 251), при това не само тези, с които тя се занимава. Друг е въпросът, че не намирам за уместно многократното споменаване на „съдебния жанр“ (в случая на стр. 252) в дисертацията, понеже той има свои наследници в Средновековието, без да присъства в античната си форма, но за това вече стана дума.

В дългата въстъпителна част на III.15 (стр. 254-267), онасловена „Тематичен обхват на поучителните слова на Климент Охридски“ има някои много сполучливи разсъждения относно третирането на определени теми в разглеждания материал, има опит за херменевтичен анализ, който си заслужава да бъде поощрен. Не са така сполучливи, обаче, кратките параграфи 15.1, 15.2. и 15.3 (стр. 267-272).

Последната глава IV е озаглавена „Хипотези за културни мостове между Изтока и Запада чрез делото на Климент Охридски“ (стр. 273-298). Няма да скрия, че намирам това заглавие за доста претенциозно и не напълно отговарящо на

съдържанието на главата. Но понеже и самата глава излиза доста извън темата на дисертацията, ще се спра на нея накратко, още повече, че някои проблеми, разглеждани в нея, вече са били обект на внимание в първата глава. Ще сумирам бележките си в няколко пункта според композицията на самата глава и номерацията на параграфите в нея.

1/ Що се отнася до Йоан Златоуст, бих препоръчал сравняване не със съветите, които той дава в труда си „За свещеничеството“, а със собствените му слова, които стават модел за подражание за цялата византийско-славянска общност.

2/ Относно възможността Климент Охридски да е познавал труда на блажени Августин „За Християнската наука или Основи на херменевтиката и църковното красноречие“ и още повече да е бил пряко повлиян от него оставам силно скептичен, но тъй като тези постановки в дисертацията са изцяло и откровено хипотетични, не оспорвам правото на авторката на хипотези – важното е от тях да не се правят изводи, т.е. върху тях да не се градят нови хипотези.

3/ Привкус на надстройкаване на хипотези върху хипотеза има § IV.3, но дисертантката е съумяла да остане в рамките на допускането, без да изразява категорични твърдения.

4/ § IV.4 е една според мен ненужна (понеже не доказва и не показва нищо ново) разходка в тема, която иска много по-задълбочено изследване. Ще отбележа само, че в самото начало има грешка: „Верчели“ не е презимето на Евсевий Верчелски (†371), а е фиксиращият седалището му титул на първия епископ на гр. Верчели в Северна Италия и светец на католическата църква, благодарение на когото по онова време Верчелският архидиоцез е бил не по-малко авторитетен от Миланския по времето на св. Амвросий.

5/ § IV.5, малко енигматично озаглавен „Стил на проповедта – Августин Блажени“, е най-обширният в тази глава. Нямам възражения относно поднесената в резюме информация за изискванията на блажени Августин към стила на оратора, но не съм убеден, че паралелът между тях и особеностите на стила на Климент Охридски ни дава някакво ново знание: същите неща Климент би могъл и вероятно е усвоил практически, следвайки примера на гръкоезичните отци на църквата и подражавайки на техния стил, както и на този на големите византийски проповедници от следващата епоха. А в случая няма съществена разлика между Изтока и Запада, само че на Изток се предпочита да се дават и следват образци, а на Запад, освен това, се съставят и някои правила и ръководства. И не вярвам Теофилакт Охридски да е имал на ум Августиновите правила, когато определя словата на Климент като „ясни и прости“.

В § IV.6 е направен опит да се синтезират двете традиции, латинската и византийската, или по-точно да се провъзгласи един техен синтез в творчеството на Климент Охридски, който бил „съчетал характеристики и от двете традиции, които изграждат една уникална българска проповедническа традиция“ (с. 295). Оставам силно скептичен и към тезата за съчетаването на двете традиции, и към уникалността на (старо)българската проповедническа традиция.

§ IV.7., „Заключение“, подема отново идеята изразена в § IV.6, поради това и за него важи изразеният вече от моя страна скептицизъм.

§ IV.8., който по странен начин идва след Заключението на главата, се спира на един абсолютно страничен за темата въпрос: „Хипотези и връзки с първата градинарска книга в Европа“. Няма да обсъждам възможността Климент, ако наистина е съпровождал Методий в заточението му (за което няма абсолютно никакви данни) и ако то наистина е било на остров Райхенау (както мисля, че е правилно да се произнася и пише на български Reichenau), да е държал в ръцете си книгата на теолога-екзегет, агиограф и поет, възпитаник и в края на доста бурния си живот абат на манастира в Райхенау Valafridus Strabo (Валафрид Кривоогледия) *De cultura hortorum*. Искам, обаче, да изразя категоричното си несъгласие да продължаваме да третираме един алегоричен

пасаж от Пространното житие на Климент Охридски (цитиран на с. 297) като свидетелство за някаква дейност на Климент Охридски „за облагородяване на агрикултурата в Югозападна България“!

Като цяло, по моя преценка, основният принос на глави III и IV от дисертационния труд се състои в това, че показва слабата перспективност на подобен тип изследвания, демонстрирайки непълната адекватност на един подход, за който сред колегите е ставало дума, но никога не е бил прилаган системно – нещо, което дисертантката прави последователно. И понеже в науката и отрицателният резултат от един експеримент е стойностен, не мога да не оценя труда като приносен, независимо от посочените по-горе слабости.

На стр. 299-305 следват **изводите** към целия дисертационен труд. Както е логично да се очаква, те са едно повторение на вече направените към отделните глави и към някои по-обширни параграфи и като цяло отразяват както постиженията, така и недостатъците на дисертационния труд. Прави впечатление, че може би поради бързана дисертацията да бъде завършена и предадена, тук вместо внасяне на допълнителна яснота и прецизност са допуснати немалко двусмислици и неточни твърдения, а понякога и не напълно ясни по смисъл изрази, като напр. предпоследното изречение, което възпроизвеждам цялото без промени и на което като че ли липсва една част (с. 304):

„Като се има предвид не само овладяното от българския епископ ораторското изкуство и блестящото му прилагане в творчеството му, но и личността му, която с явлението си е живата проповед, учеща чрез примера си, както напътстват Августин Блажени и Йоан Златоуст.“

На с. 306 дисертантката е приложила изискуемия по правилник **списък на приносите**, включващ 10 точки. Съгласен съм, че „за първи път се прави реторически анализ на словата [поучителните! КС] на Климент Охридски през призмата на античната реторика“ (т.1), но не съм съгласен, че за целта е изготвена „апробирана методология“ (т.2): не е ясно от кого е апробирана (ако влагаме едно и също значение в думата) и не съм убеден, че в този вид трябва да бъде използвана в бъдещи изследвания. С точка 3 мога да се съглася само донякъде, а с „приносите“, изброени в точки 4, 5 и 6, като цяло не съм съгласен, т.е. не намирам тези моменти за приносни. Казаното в т. 7 е вярно, но се питам дали е нужно, не успях да се убедя в това от прочита на труда. С точка 8 мога да се съглася, а с точки 9 и 10 не напълно, очаквах доста повече при малко по-различен подход.

Библиографията (с. 311-354) е обилна, бих казал даже прекалено, като в не малко случаи посочените издания не са ползвани пряко, а са цитирани чрез други, без това винаги да е указано. Но обилието на цитираната литература не съответства на едно нейно напълно целенасочено осмисляне с оглед изработването на собствени адекватни методологически критерии.

Към дисертацията е прибавен том „**Приложение**“ (131 стр., всъщност приложенията са 4), за който самата дисертантката отбелязва, че „няма задължителен характер към дисертационния труд, а има само допълнителна разясняваща функция към читателя, желаещ повече информация“ (с. 1, бел. под линия), поради което и аз не се чувствам задължен да го рецензирам подробно. Ще отбележа само, че Приложения 1 и 2 не допринасят с нищо за по-доброто изясняване на тези проблеми, вече засегнати в самата дисертация също недостатъчно успешно. В приложение № 3 остава напълно неясно какво точно четем и от какъв език е преводът. В Приложение № 4 един много положителен момент е това, че в заглавието му правилно се говори за „реторическа структура на поучителните слова на Климент Охридски“ (с. 35), а не се наричат „реторически структури“ ритмизираните пасажи в отделните слова, както това се прави

на много места в дисертацията. За мен това приложение е напълно уместно и необходимо, даже по мое мнение неговото място би било вътре в дисертацията, като въвеждаща част към анализа на всяко слово, а някои излишно дълги разсъждения по темата, които са намерили място там, биха могли съществено да се съкратят. Остава неясно, обаче, защо в заглавията на отделните части на това приложение веднъж се говори за „Старобългарски текст НА Поучение ...“, веднъж за „Старобългарски текст ЗА Поучение ...“, а понякога изобщо липсва предлог.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предоставената ми за рецензиране дисертация има своите достойнства, но има и немалко недостатъци, плод не само на работата на кандидатката, която безусловно е вложила много труд, но и на някои неясноти в началната методологическа постановка. Общото ми впечатление е, че обемистата библиографска информация и значителното количество анализиран материал биха могли да бъдат още по-целенасочено осмислени и по-синтетично изложени, като се разработи съответстващ на обекта на изследване методологически и терминологичен апарат. Но това е трябвало да бъде формулирано още при задаването на темата.

В съответствие с дадената по-горе оценка на труда като приносен, макар и с отрицателен знак, т.е. демонстриращ неадекватността на прякото прилагане на критериите на античната риторика към изследването на старобългарската ораторска продукция, и като оценявам цялостното навлизане на кандидатката в третираната проблематика, предлагам на почитаемото жури да присъди на **МАРИЯ КРАСИМИРОВА АНТОНОВА-ВАПЦАРОВА образователната и научна степен „доктор“ по **ВО 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.1. Филология (Българска литература. Старобългарска литература)**.**

Рим, 12 април 20120 г.

Рецензент: проф. д-р Красимир Станчев

Krassimir Stantchev, Prof. senior di Slavistica
Università degli Studi "Roma Tre"
Dipartimento di Lingue, letterature e culture straniere
via Valco di San Paolo, 19 – 000146 Roma, ITALIA
e-mail: krassimir.stantchev@uniroma3.it